

De keuze van Karel van Wolferen

Eva van den Broek

De Academische Boekengids 60, januari 2007, pp. 18-19.

In ieder nummer van *De Academische Boekengids* vertelt een wetenschapper over de boeken die een inspiratie vormden in leven, opleiding of onderzoek.

Karel van Wolferen (1941), universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, biedt keuze uit zesentwintig soorten thee in zijn werkkamer in de polders bij Amsterdam. Hij werd bekend door het boek *The Enigma of Japanese Power*, geschreven tijdens zijn correspondentenschap voor *NRC Handelsblad* in Japan.

Het eerste boek dat ik me kan herinneren met grote invloed op mijn denkwereld als lagere scholier was *Pepipo's wonderlijke reizen*. Het ging over dingen waarvan ik als zevenjarige nog nooit had gehoord: prehistorische dieren, Azteken, vleesetende bomen. Je zou kunnen zeggen dat mijn periode van zelfstudie met dit boek begon. Ik maakte encyclopedietjes op de naaimachine van mijn moeder - van de papieren pagina's maakte ik boekjes - met feiten waarvan ik dacht dat ze op een rijtje gezet moesten worden. Ik was gefascineerd door het verre, het bijna onvoorstelbare, zoals het idee dat er nog indianenstammen in Brazilië woonden die in het stenen tijdperk leefden. Later kopieerde ik stukjes over Zuid-Amerikaanse indianenstammen uit de *Encyclopaedia Britannica*, voordat ik Engels had geleerd. Die primitieve culturen trokken me aan, maar ook juist de meer *sophisticated* en gecompliceerde culturen van landen zoals China en India.

Op mijn negentiende verliet ik Nederland met het idee nooit meer terug te komen. Ik had honderd dollar bij me en tachtig D-mark. Nadat ik een tijd in Istanboel Engelse les had gegeven, was ik van plan om liftend via Basra met een immigrantenschip naar Bombay te gaan. Maar op de grens van Syrië werd ik uit de trein gegooid omdat ik de juiste papieren niet had. Om mij heen stonden alleen wat bijenkorfvormige lemen hutten, er werden schapen geslacht op straat, het tafereel kon niet Bijbels. De dollars arriveerden uiteindelijk intact in New Delhi. Na omzwervingen in Zuidoost-Azië kwam ik in Japan en ben daar meer dan dertig jaar blijven wonen.

Een belangrijk boek voor mijn loopbaan was *The Act of Creation* van **Arthur Koestler**. Oorspronkelijk was het twee keer zo dik; de appendix met bronnen is net zo omvangrijk als het boek zelf. De centrale vraag bij Koestler is: hoe ontstaat een creatieve gedachte? Hij begint met humor als analogie voor creativiteit. Vandaaruit behandelt hij creativiteit in wetenschap en kunst. Daarbij haalt hij psychologische mechanismen en een veelheid aan wetenschappen aan - hij was een echte homo universalis. Dit alles boeide mij enorm, omdat het aan veel onderwerpen raakte die met elkaar in verband werden gebracht. Het gaf mij een prachtig overzicht, een algemeen beeld van verschillende takken van wetenschap en hoe die verstrengeld waren.

Ook voor Koestler als politiek auteur heb ik veel bewondering. Hij schreef onder meer tegen de reductionistische tendensen in de menswetenschappen, zoals het in die tijd nog zeer invloedrijke behaviorisme. Door deze literatuur beseftte ik ook dat als je in korte tijd veel te weten wilt komen over een tak van wetenschap, je er goed aan doet je te verdiepen in de controversen die rond de huidige orthodoxieën van zo'n discipline ontstaan. Ik heb Koestlers hele appendix nageplozen. Toen ik zeven jaar later voor het eerst weer even terug was in Nederland ben ik verwoed boeken gaan bestellen. Zo ben ik vooral de filosofie, psychologie en antropologie als een geïnteresseerde leek binnengedrongen.

'HET HEDENDAAGS KAPITALISME DRIJFT OP NIET ALS ZODANIG ERKENDE IDEOLOGISCHE AANNAMEN.'

Dat hielp ook om te gaan begrijpen hoe Japan in elkaar zit. Daarvoor heb ik, naast mijn politieke en economische insteek, veel psychologische en antropologische studies gelezen, hoewel ik nooit een universitaire opleiding heb gevolgd. Mijn vrienden waren - in tegenstelling tot mijzelf - vooral academici die zich op verschillende manieren met Japan bezighielden. De periode waarin ik voor *NRC Handelsblad* in Japan werkte als Oost-Aziëcorrespondent was een spannende tijd van populistische revoluties, staatsgrepen en natuurlijk de Vietnamoorlog. Ik versloeg het gebied van India tot Korea, met uitzondering van China en Indonesië. De gebeurtenissen gaven mij te denken over de politiek zoals die daar werd bedreven, over de soms beperkte mogelijkheden van het realiseren van democratieën en de rol die de geschiedenis van die gebieden daarin speelt. Die periode heeft er voornamelijk toe geleid dat ik de factor macht begon te begrijpen als iets wat niet te kwantificeren valt, en wat daarom in de gevestigde politicologie niet werkelijk uit de verf komt.

Voor het bestuderen van de Aziatische politiek had ik weinig aan bestaande studies. Er waren natuurlijk geschiedenisboeken, maar niet veel om me conceptueel verder te helpen. Toen ik mijn boek schreef over hoe de Japanse politieke economie in elkaar stak, was ik achteraf dankbaar dat ik dit had kunnen doen zonder vast te zitten in de conceptuele kaders zoals die binnen een wetenschap geconsolideerd kunnen

zijn - vooral de in de economie gangbare aannamen vormen nog altijd een grote belemmering om Japan te begrijpen. Pas later merkte ik hoe bevoorrecht ik was geweest, vooral toen ik door het boek voornamelijk Amerikaanse studenten leerde kennen. Zij moesten soms belangrijke observaties weglaten om te kunnen promoveren, omdat die niet pasten binnen de conceptuele kaders waarmee hun professoren werkten.

Om inspiratie te krijgen tijdens het schrijven heb ik vrijwel alles van **George Orwell** gelezen. In *Front of Your Nose*, het vierde deel van zijn *Collected Essays, Journalism and Letters*, heeft lange tijd naast mijn bed gelegen. Waar je Orwell ook opslaat, je komt altijd wel iets tegen dat relevant is voor onderwerpen waarmee je bezig bent. Ik heb grote bewondering voor de manier waarop hij complexe dingen toegankelijk maakt, en vooral voor hoe hij op een fatsoenlijke, aardige manier de vloer kan aanvegen met mensen die onzin verkopen. Dat geeft je moed, als auteur.

Orwell moedigt aan tot rebellie en tot nadenken over gevestigde ideeën. Tegelijk is hij heel integer. Als auteur is zijn eerlijkheid ongeëvenaard. Dat openstaan voor ideeën en het korte metten maken met onzin bevallen me. In tegenwoordige postmoderne gedachten wordt alles gerelativeerd; de begrippen 'waarheid' en 'werkelijkheid' zijn uit de mode. Maar wat voortkomt uit die merkwaardige hunkering naar zekerheid resulteert in het omgekeerde: niets is meer zeker, dus zoeken we maar niet meer naar zekerheden. Mensen die radicale relativiteit in hun vakgebied voorstaan, kunnen dat niet in hun dagelijks leven toepassen. Orwell laat zien dat er een gebied van quarantaine moet zijn voor twijfel. Twijfel is goed, maar radicale twijfel ondermijnt al je denken en leidt tot nihilisme.

Als gevolg van de wereld die Koestler voor me opende, las ik onder meer **Michael Polanyi**, *The Tacit Dimension*. Het is een dun boekje dat voortvloeit uit zijn hoofdwerk, *Personal Knowledge*. De filosofie van Polanyi maakt veel speculatie over epistemologie overbodig. Polanyi, van oorsprong chemicus, ging na hoe je dingen te weten komt - je concentreert je op iets, maar je begrip daarvan is omlijst door wat er aan kennis in je achterhoofd zit, zonder dat je je daarvan bewust bent. Op aspecten van die kennis kun je terugrijpen, dan wordt dat je focus en zo kun je inzoomen. Polanyi illustreert zijn ideeën over wetenschap met dagelijkse handelingen zoals autorijden: je maakt bewegingen waarvan je je niet bewust bent, maar zonder die onbewuste kennis zou je niet kunnen rijden.

Als je iets maakt, ken je het als geen ander. Omdat we de wereld niet gemaakt hebben, moeten we manieren vinden om zo dicht mogelijk de ervaring van het maken van de dingen in de wereld te benaderen. Daarom is de studie van geschiedenis zo belangrijk, en vooral het verhaal van hoe instituties gevormd zijn. In de menswetenschappen destilleer je daaruit de meeste kennis. Die manier van observeren, met steeds meer basiskennis in het achterhoofd, druist in tegen dat wat ik de 'bureaucratie van het denken' noem. Studenten leren theorieën, dus abstracties, die ze te pas en te onpas projecteren op de werkelijkheid. Ik sta een veel sterkere empirische manier van kijken naar de wereld voor, waarbij je bereid moet zijn om wat niet klopt met de gangbare theorie onmiddellijk tot kennis te promoveren. Die onbevangenheid stelt je in staat dingen waar te nemen die anderen niet hebben gezien.

Doordat ik het merendeel van mijn leven in niet-westerse landen heb gewoond, kon ik dingen opmerken die eerder door mensen in theoretische kaders geplaatst waren. Maar doordat ik dat getheoretiseer pas achteraf leerde kennen, kon ik zien hoe vaak het afweek van wat ik ervoer. Japan biedt daarvan veel voorbeelden. Je zou verwachten dat het spreekwoordelijke economisch mirakel - het op één na belangrijkste industrieland dat zelfs bijna de Verenigde Staten voorbijstreefde - vlijtig zou worden bestudeerd. Maar het merkwaardige is dat er geen enkel echt goed algemeen economisch overzicht van Japan bestaat. Toen het keynesianisme nog hoogtij vierde, kon men door de overblijfselen van de institutionele economie nog wel met Japan uit de voeten, maar sinds de neoklassieke hegemonie in het vak en het tijdperk van het monetarisme en van mensen als Milton Friedman, hebben economen grote moeite met Japan. Japan was, en is, ontegenzeggelijk een groot industrieel succes, maar volgens het dominerende denken kan een groot succes alleen te danken zijn aan marktwerking. Dat moest dus ook in Japan wel het geval zijn geweest.

'HET LIJKT ALSOF ER IN DE NEDERLANDSE MEDIA EEN DRANG NAAR NEUTRALITEIT IS ONTSTAAN WAARBIJ MEN VERGEET DAT NEUTRALITEIT EN OBJECTIVITEIT GEHEEL VERSCHILLENDE DINGEN ZIJN.'

Het boek van **Chalmers Johnson** over MITI (het Japanse ministerie voor internationale handel en industrie), dat de collectieve organisatie van de economie na 1945 beschrijft, is verguisd door zijn collega's. Het was ketterij om het Japanse economisch mirakel toe te schrijven aan planeconomie. Voor mij was de ontvangst van dit boek mede reden om hard te gaan twijfelen aan de waarde van de economische wetenschap zoals die tegenwoordig beoefend wordt. Mijn analyse wijkt wel sterk af van die van Johnson, die MITI portretteerde als een soort cockpit vanwaaruit het land bestuurd werd. Het bijzondere van de Japanse politieke economie is juist de afwezigheid van een controlerende en aanspreekbare kern. Er bestaat geen werkelijke scheiding tussen regerings- en particuliere sectoren. Door ongelofelijk goed op elkaar afgestelde radertjes komen orde en industriële groei tot stand, zonder dat die zich veel gelegen laten liggen aan marktimpulsen.

Hoe anders is het niet bij de menswetenschappen van dit moment, vooral de maatschappijwetenschappen. Die worden gestuurd door een pseudowetenschappelijke hunkering naar

zekerheid. Er bestaat een tendens tot mathematisering van de materie, waarbij de meest interessante aspecten worden weggereduceerd. Wat overblijft is armetierig. Ik ben zeer kritisch over de hedendaagse sociologie en politieke wetenschappen. Dat getheoretiseer van mensen die de wereld niet kennen! Dat vindt ook zijn neerslag in meer populaire literatuur, zoals in de twee beroemdste boeken van na de Koude Oorlog die willen uitleggen wat ons te wachten staat: Huntingtons *The Clash of Civilizations* en Fukuyama's *The End of History*. Deze twee zeer parochiale mensen hebben geen weet van de wereld. Internationale conferenties brengen je die kennis niet bij; je moet je laten onderdompelen in empirisch onderzoek over vragen die je overal ter plaatse moet ontdekken.

Dat parochiale prietpraat verheven wordt tot belangrijkheid illustreert wat **John Ralston Saul** 'the unconscious civilization' noemt. De eerste zin van zijn gelijknamige boek luidt 'Who is more contemptible than he who scorns knowledge of himself?' Ralston Saul is in Canada een van de meest invloedrijke publieke intellectuelen. Zijn Massey Lectures, oorspronkelijk een radioprogramma, zijn in 1995 gepubliceerd als *The Unconscious Civilization*. Hij valt daarin de these aan dat democratie en individualisme iets te maken hebben met hedendaags kapitalisme en ziet corporatisme als de sterkste factor binnen onze samenleving. Over dit soort dingen is het moeilijk praten met Amerikanen, zelfs met enkele goed onderlegde vrienden die Washington van binnenuit kennen en ontsteld zijn over wat er gaande is. Onze gemeenschap wil niet weten hoe ze in elkaar steekt. Het hedendaags kapitalisme drijft op niet als zodanig erkende ideologische aannamen.

Ik las Ralston Saul terwijl ikzelf aan een boek over bureaucrativering was begonnen. Bureaucrativering kun je zien als een fenomeen op zichzelf, zowel in de maatschappij als in de wetenschap. Toen ik *The Unconscious Civilization* las, had ik het gevoel dat we elkaar veel konden vertellen. Helaas heeft die *meeting of minds* tot nu toe nog niet in werkelijkheid plaatsgevonden. Ralston Saul gaat heel ver in zijn boek. Dat moedigt me aan om verder te gaan dan ik dacht te kunnen zonder mijn geloofwaardigheid te verliezen. Juist om hun geloofwaardigheid te behouden, plegen veel van mijn voormalige Amerikaanse collega's zelfcensuur, in de zin dat ze niet alles zeggen wat ze weten.

De effecten van wat de regering-Bush in de wereld teweegbrengt zijn heel ernstig. Nederland moet zich veel intensiever met een verdere politieke integratie van Europa gaan bezighouden. De opiniepagina's staan bol van wat eerst in de Verenigde Staten is uitprobeerde aan propaganda, aan voorzichtig protest, aan veilige verontwaardiging en nu aan onrealistische ideeën over hoe het verder moet. Ik vind me op over het relatieve gebrek aan discussie in Nederland over de belangrijkste internationale zaken die ons land aangaan. Vorig jaar heb ik daarover met Jan Sampiemon een manifest geschreven, dat echter als de spreekwoordelijke baksteen is gezonken. Het lijkt alsof er in de Nederlandse media een drang naar neutraliteit is ontstaan waarbij men vergeet dat neutraliteit en objectiviteit geheel verschillende dingen zijn. Neutraliteit kan de feiten behoorlijk geweld aandoen. Zoals Maarten Huygen, columnist van *NRC Handelsblad*, het eens formuleerde: 'Some say the sun rises in the east, some say it rises in the west; the truth lies probably somewhere in between'.

Prof. Karel van Wolferen is universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde twee spraakmakende boeken, *The Enigma of Japanese Power* (Knopf, 1989) en *Een keerpunt in de vaderlandse geschiedenis* (Meulenhoff, 2005), en meer dan een dozijn boeken in het Japans. In 1987 ontving hij de Nederlandse Prijs voor Journalistiek.

De keuze van:

MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925-1975

door **Chalmers A. Johnson**

Palo Alto CA: Stanford University Press 1983., € 34,00

Pepipo's wonderlijke reizen

door **Ignace del Bès**

Amsterdam: Mulder [z.j.].

The Act of Creation

door **Arthur Koestler**

New York: MacMillan 1964., € 26,35

The Collected Essays, Journalism, and Letters of George Orwell. - Volume 4: In Front of Your Nose, 1945-1950

door **George Orwell**

Boston: David R. Godine 2000., € 26,50

The Tacit Dimension

door **Michael Polanyi**

New York: Doubleday 1966., € 38,45

The Unconscious Civilization
door **John Ralston Saul**
Toronto: House of Anansi Press 1995., € 17,25